

KARIAUJANTI EUROPA 1939–1945

Koncentracijos stovyklos

Joks kitas terminas šių dienų skaitytojui nesukelia tokio siaubo kaip šis. Jį gaubia tokios neigiamos emocijos, kad tik mažai kas suvokia, jog koncentracijos stovyklos buvo sugalvotos ne nacių ir kad Antrojo pasaulinio karo laikotarpis yra tik vienas jų ilgų istorijos etapas.

Atsekti jų kilmę nesunku. *Campos de reconcentración* koncepciją pirmą kartą įgyvendino ispanų administracija Kuboje devynioliktojo amžiaus paskutiniu metu. Stovyklų paskirtis buvo maištaujančius valstiečius atskirti nuo jų žemių, taigi ir nuo pragyvenimo šaltinio. Šią idėją vėliau pasigavo ir britai per Būrų karą, turėdami panašų tikslą. Koncentracijos stovyklomis britai vadino internuotų civilių būrų karduosius kalėjimus.

Vokiečiai išsivertė šį terminą ir taip 1905 metais vokiečių kalboje atsirado žodis *Konzentrationslager*. Tokias koncentracijos stovyklas jie pirmiausia panaudojo savo kolonijoje Pietvakarių Afrikoje. Čia priešiška nusiteikusi hererų gentis buvo jėga suvaryta į darbo stovyklas, o šios kolonijos komisaras buvo dr. Heinrichas Geringas (Heinrich Göring). Jo kolegos su šios genties žmonėmis vykdė medicininius eksperimentus, atlikdami rasinius tyrimus. Po trisdešimties metų jo sūnui Hermanui buvo lemta panašias praktikas įdiegti ir Vokietijoje. „Todėl galima tvirtinti, kad ydinga kai kurių kolonistų iš Europos patirtis prisidėjo prie totalitarizmo kūrimo Europoje dvidešimtajame amžiuje.“¹

1914 metais, kai Didžiojoje Britanijoje buvo laikinai internuoti visi „priešiški svetimšaliai“, buvo įkurta dar viena „koncentracijos stovykla“ Daglese, Meno saloje, turistų bazės pastatuose.

Totalitariniams režimams ši koncepcija negalėjo nepatikti, tik jie dar labiau paryškino jos baudžiamąjį pobūdį. Pirmoji ją realizuoti ėmėsi sovietinė Rusija, jos tobulinimui panaudodama ir carinės imperijos baudžiamosios sistemos patirtį. Trockis, žinojęs Būrų karo istoriją, terminą „konclageris“ pavartojo 1918 metų birželio mėnesį, kalbėdamas apie kai kuriuos neklusnius čekų karo belaisvius. O Leninas jį pavartojo tų pačių metų rugpjūčio mėnesį, kalbėdamas apie antibolševikinio sukilimo malšinimą. Šis terminas oficialiai pavartotas 1918 metų rugsėjo 5 dekretu, kuriuo buvo pradėtas Raudonasis teroras prieš bolševikų priešus ir kuris konkrečiai pareikalavo juos „izoluoti koncentracijos stovyklose“². Vykdyti terorą buvo pavesta „Visos Rusijos ypatingajai komisijai kovai su kontrrevoliucija ir sabotažu“ (Čeka). Ši organizacija neturėjo jokio ryšio su sovietine vyriausybe, o buvo tiesiogiai pavaldi komunistų partijai ir net nepretendavo į kokį nors teisėtumą. 1919 metų pabaigoje sovietinė Rusija turėjo jau dvidešimt vieną įregistruotą koncentracijos stovyklą ir darbo stovyklą (lagerių), priklausančių Teisingumo komisariatui, tinklą. Gulagas (Valstybinė lagerių valdyba) buvo įsteigtas 1920 metais. Tų metų pabaigoje jam priklausė 107 lageriai. Nuo tada jo istorija jau nebenutrūko.

Nacistinė Vokietija savo pirmąją koncentracijos stovyklą įkūrė Dachau, Bavarijoje, 1933 metų kovo mėnesį. Po metų koncentracijos stovyklų kontrolę iš SA perėmė SS. SS vadovas Himleris pirmąjį Dachau koncentracijos stovyklos komendantą Teodorą Eikę (Theodor Eicke) paskyrė koncentracijos stovyklų generaliniu inspektoriumi. Eikė uždarė daugumą mažų SA koncentracijos stovyklų,

¹ J. Kotek, P. Rigoulet, *Le Siècle des Camps* (Paris, 2001), citata knygoje: Anne Applebaum, *Gulag: a history of the Soviet camps* (London, 2003).

² Applebaum, cituotame veikale, p. 32.

standartizavo jų veiklą ir įkūrė „SS Totenkopf“ („mirusiojo galvos“) organizaciją koncentracijos stovykloms saugoti. 1935 metais Vokietijoje buvo penkios koncentracijos stovyklos su 3500 kalinių. Iki 1938 metų pabaigos kalinių skaičius padidėjo beveik dešimt kartų po „krištolinės nakties“ įvykių, tačiau paskui vėl sumažėjo iki 21 000 1939 metų balandžio mėnesį. Vokiečių istorikas Ernstas Noltė (Ernst Nolte) turėjo nemalonumų, nes tvirtino, kad naciai pasinaudojo sovietine patirtimi¹. Tačiau juk nepaneigiamas dalykas, kad sovietinės koncentracijos stovyklos atsirado anksčiau nei vokiečių ir kad jų sistema Sovietų Sąjungoje buvo daug didesnė negu Vokietijoje.

Tačiau vien tik pavadinimai ir skaičiai gali suklaidinti. Daug svarbiau būtų apibūdinti tų koncentracijos stovyklų funkcijas ir aprašyti sąlygas jose. Čia reiktų dviejų komentarų. Pirmas, Sovietų Sąjungos ir nacistinės Vokietijos koncentracijos stovyklos *nebuvo* tiksliai tokios pačios. Abi iš šių dviejų sistemų buvo priklausomos nuo socialinių, ekonominių, kultūrinių ir ideologinių savo šalies realijų. Antra, nepaisant skirtumų, šios dvi sistemos turėjo daug panašumų. Pulicerio premijos laureatės Anės Applebaum (Anne Applebaum) žodžiais tariant, „jos buvo giminingos“. „Jos buvo įsteigtos įkalinti žmonėms ne už tai, ką jie padarė, o už tai, kas jie buvo.“ „Jos abi priklauso tai pačiai intelektinei ir istorinei tradicijai.“² Toliau ji sako:

„Mintis, kad kai kurie žmonių tipai pranašesni už kitus, dvidešimtojo amžiaus pradžioje Europoje buvo gan paplitusi. Ir kaip tik tai, galų gale, ir sieja Sovietų Sąjungos ir Vokietijos koncentracijos stovyklas pačia giliausia prasme: abu režimai legitimizavo save iš dalies tuo, kad įtvirtino „priešų“ ir „žemesnės rasės žmonių“ kategorijas, kurioms priskiriamus žmones persekiojo ir naikino dideliu mastu.“³

Negana to, kaip tik čia slypi ir pats didžiausias Antrojo pasaulinio karo paradoksas Europoje: abi svarbiausios kariaujančios valstybės, surengusios visą virtinę be galo žiaurių kampanijų, turėjo siaubingai nežmoniškas vidaus represijų sistemas. Palyginti jas vieną su kita, nustatyti, kuri iš jų blogesnė, sunku. Vieni istorikai akcentuoja jų bendrus bruožus, kiti pabrėžia skirtumus.

Jei paliksime nuošalyje įvairias tarpines stovyklas, tiekimo stovyklas, apdorojimo stotis ir tardymo centrus, tai galėsime išskirti penkis pagrindinius koncentracijos stovyklų, egzistavusių Antrojo pasaulinio karo metais, tipus:

- karo belaisvių stovyklos, kuriose karo belaisviai turėjo būti laikomi paisant Ženevos konvencijų reikalavimų (žr. 4 skyriaus poskyrį „Karo belaisviai“); jas administravo reguliariosios kariuomenės pajėgos;
- karo belaisvių stovyklos, neatitinkančios Ženevos konvencijų reikalavimų;
- darbo stovyklos, Reicho įsteigtos darbininkams iš Rytų, administruojamos Valstybinės darbo tarnybos;
- koncentracijos stovyklos, administruojamos sovietinio Gulago ar nacių SS;
- mirties stovyklos, kurias SS steigė tik tam, kad kuo greičiau išžudytų kuo daugiau žmonių.

Tikslumo dėlei labai svarbu skirti koncentracijos stovyklas (tokias kaip Dachau, Belzeno ar Zachsenhauzeno) nuo nacistinių mirties stovyklų (tokių kaip Treblinkos, Belžeco, Sobiboro). Pirmąsias būtų galima apibūdinti kaip paties griežčiausio režimo baudžiamojo darbo stovyklas, iš kurių kaliniai paprastai nebuvo paleidžiami, o jų mirtingumas labai didelis. SS jas apibūdino kaip „apsauginio kardomojo kalinimo“ vietas, taip norėdami pabrėžti, kad kaliniai ten buvo laikomi norint apsaugoti nuo jų visuomenę. Mirties stovyklose nebuvo nieko, ko reikia darbui ar ilgesniam gyvenimui jose. Čia buvo tik kalinių priėmimo bei trumpalaikio apgyvendinimo vietos, dujų kameros ir krematoriumai.

¹ Ernst Nolte, *Die Europäische Bürgerkrieg, 1914–1945* (Berlin, 1987).

² Applebaum, cituotame veikale, p. 18, 19, 24.

³ *Ibid.*, p. 20.

Jos buvo skirtos išimtinai holokaustui vykdyti (žr. toliau).

Tipišką nacių koncentracijos stovyklą (tokią kaip Dachau) sudarė penki skyriai. I-asis skyrius – komendanto personalas, II skyrius – politinis skyrius, kuriame darbavosi gestapininkai, III-ąjį skyrių sudarė SS karininkai, atsakingi už drausmę ir kalinių darbą, IV-asis skyrius – tai stovyklos administracija, o V-ajam skyriui priklausė medicinos stotis. „SS Totenkopf“ organizacijos sargybieniai nuo 1940 metų priklausė Waffen SS, kuri stovyklos komendantui atsiųsdavo tiek, kiek reikia, sargybinių.

Stovyklų kompleksas Aušvice (taip vokiečiai vadino lenkų Osvencimo miestą) nebuvo nei tipiška koncentracijos stovykla, nei tipiška mirties stovykla, o tarsi koks hibridas. Visų pirma, ją sudarė trys atskiros stovyklos. Aušvicas I buvo palyginti maža koncentracijos stovykla, 1940 metais įkurta lenkų kaliniams. Aušvico II-Birkenau stovykla daug didesnė, joje vienu metu buvo galima laikyti iki 60 000 kalinių. Aušvico III-Monovico stovykla iš esmės buvo darbo stovykla, priskirta greta esančiam chemijos fabrikui. Nė viena iš šių stovyklų iš pradžių nebuvo skirta žydams. Jos kaliniai vyrai ir moterys buvo įvairių tautybių, dauguma nepadarę jokių nusikaltimų. Su jais buvo elgiamasi nepaprastai žiauriai, daugelis jų mirdavo nuo nepakeliamo darbo ir išsekimo. Apie 40 000 buvo sušaudyta prie vadinamosios „mirties sienos“ už mažus drausmės pažeidimus, o su kita didele kalinių grupe prievarta daromi mirtimi pasibaigiantys pseudomedicininiai eksperimentai. 1944 metų gruodžio mėnesį, laukiant Raudonosios Armijos žiemos puolimo, SS susprogdino pagrindinius stovyklos įrenginius, o apie 60 000 kalinių išvarė „mirties žygį“ į kitas stovyklas Reicho gilumoje. Dabartiniais apytikriais skaičiavimais čia žuvo apie 450 000 kalinių.¹

Nuo 1942 metų iki 1944 metų pabaigos dujų kameras ir pagrindinį krematoriumą, kuris buvo už Aušvico II stovyklos pagrindinių vartų, SS naudojo kaip svarbiausią žydų, pasmerktų mirčiai pagal „Galutinį sprendimą“ (žr. poskyrį „Genocidas“), naikinimo centrą. Sunaikinti pasmerkti žydai buvo atrenkami ant rampos – geležinkelio platformos už įėjimo vartų, pro kuriuos praėjo apie 900 000 žmonių pasitikti savo mirties. Tik nedidelė dalis atvežtų žydų (apie 20 procentų) buvo atrenkama darbui. Jie tada papildydavo ne žydų tautybės kalinių gretas stovyklos viduje.

1934–1945 metų laikotarpiu veikė daugiau kaip dešimt svarbiausių SS koncentracijos stovyklų. Štai jų sąrašas įsteigimo eilės tvarka:

- 1934 Dachau (netoli Miuncheno)
- 1936 Zachsenhauzenas (netoli Berlyno)
- 1937 Buchenvaldas (netoli Veimaro)
- 1938 Mauthauzenas (netoli Linco Austrijoje)
- 1938 Flosenbiurgas (Bavarijoje)
- 1939 Ravensbriukas, moterims (į šiaurę nuo Berlyno)
- 1939 Nojengamas (netoli Hamburgo)
- 1940 Aušvicas I (Generalinėje gubernijoje)
- 1941 Aušvicas II-Birkenau
- 1941 Štuthofas (netoli Dancigo)
- 1941 Gros Rozenas (netoli Vroclavo)
- 1941 Nacveileris (Elzase)
- 1941 Maidanekas (Generinė gubernija)

---

¹ Žr. F. Piper, *Auschwitz: central issues in the history of the camp 1940–1945* (Oświęcim, 2000); *Auschwitz: how many perished..?* (Kraków, 1992). Oficialus šiso stovyklos, kuri dabar yra valstybinis muziejus, pavadinimas skamba taip: „Buvusi nacistinės Vokietijos koncentracijos stovykla Auschwitz-Birkenau“.

1941 Aušvicas III-Monovicas

1943 Bergen-Belzenas (netoli Hanoverio)

Visas šias stovyklas tvarkė ir prižiūrėjo „SS Totenkopf“ organizacijos daliniai, pavaldūs savo vyriausiajam inspektoriui Teodorui Eikei (Theodor Eicke), kurį 1943 metais pakeitė Richardas Gliuksas (Richard Glücks). Kalinių atgabenimu, o kartais ir jų paleidimu, užsiėmė gestapas. Visa sistema buvo pavaldi SS Vyriausiajai saugumo tarnybai Berlyne ir SS reichsfiureriui Heinrichui Himleriui.

*

Sovietinė Gulago sistema buvo daug kartų didesnė už tą, kurią turėjo vokiečiai. Ir veikė ji dvigubai ilgiau. Joje buvo daug daugiau koncentracijos stovyklų, išsimėčiusių daug didesnėje teritorijoje. O jų kalinių – *zekų* – nuo penkių iki dešimties kartų daugiau negu vokiečių koncentracijos stovyklose. Ją prižiūrėjo NKVD lagerių valdyba, o nuo 1939 metų NKVD vadovas Lavrentijus Berija.

Egzistuoja mitas, kad pačios didžiausios stalininės represijos pasibaigė dar prieš karo pradžią, tačiau toks tvirtinimas teisingas tik iš dalies. Didysis teroras aprimo 1939 metais, pasibaigus lengva ranka vykdomų sušaudymų laikotarpiui. Vis dėlto vienu teroro formų nykimas skatino kitų jo formų didėjimą ar atgaivinimą. Gulagas daugeliu būdų „atgijo“ 1939–1941 ir 1944 metais, nes tada jį papildė labai daug naujų NKVD atsiųstų kalinių. Jų mirtingumas, palyginti su ankstesniu, 1941 metais padvigubėjo, o 1942 metais padidėjo penkis kartus. Be to, Gulagas nuo pat jo atsiradimo 1917 metais nepaliaujamai plėtėsi. Jo žinovai pirmuosius karo metus mano buvus laikotarpiu, kai galutinai išsikristalizavo jo organizacinė struktūra.

„Galima sakyti... kad ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje sovietinės koncentracijos stovyklos įgavo savo galutinį pavidalą. Jos paplito... beveik visuose Sovietų Sąjungos regionuose, jų buvo visose dvylikoje laiko zonų ir daugumoje respublikų... Tai jau nebe kažkokios ypatingos darbo vietos, o gerai išplėtotas „pramoninis lagerių kompleksas“ su savo vidaus taisyklėmis ir įprastinėmis praktikomis, specialiomis paskirstymo sistemomis ir hierarchijomis. Plačią Gulago imperiją valdė išvešėjusi biurokratija, turėjusi ypatingą savo kultūrą... Bandymų ir eksperimentų laikotarpis baigėsi. Susiformavo sistema. Procedūros, kurias kaliniai vadino „mėsmale“ – suėmimo, tardymo, transportavimo, maitinimo ir darbo metodai – penktojo dešimtmečio pradžioje buvo jau galutinai nusistovėjusios ir nepajudinamos. Iš esmės jos jau beveik nesikeitė iki pat Stalino mirties.“¹

Didžiausioje Gulago „enciklopedijoje“ iškiriami penki svarbiausi jo raidos etapai:

- iki 1922 metų – chaotiškas Pilietinio karo laikotarpis;
- 1923–1929 – decentralizacija, kurią vykdė Vyriausioji įkalinimo vietų valdyba (*GUMZ*);
- 1930–1940 – Vyriausiosios lagerių valdybos (*GULag*) integravimas į Sovietų Sąjungos planinę ekonomiką (santrumpa U*Lag*, vėliau tapusi *GULag*, pirmą kartą pavartota 1930 metų balandžio 25 d. dekretu);
- 1940–1953 – produktyvumo svarbos akcentavimo laikotarpis, paženklintas tuo, kad jo pradžioje saugumo aparatas NKGB ir SMERS'as buvo atskirti nuo Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD).²

Tame pačiame žinyne nurodyti 36 administraciniai Gulago padaliniai ir 476 svarbiausi lageriai, priklausomi nuo centrinės organizacijos. Daugelis iš tų lagerių buvo skirti konkrečioms trumpalaikiams projektams, tarkim, kokio nors karjero eksploatavimas ar kelio tiesimas; jie veikdavo

¹ Applebaum, cituotame veikale, p. 124.

² N. Ochotin ir A. Roginski (red.), *Sistema isprevitelno-trudovykh lagerej v SSSR, 1923–1960, Spravočnik* (Maskva, 1998), p. 57–59.

tik porą ar trejetą metų. Kiti visu pajėgumu veikė kelis dešimtmečius ir buvo papildomi kaliniais iš tiekimo lagerių. Vienas iš seniausių lagerių buvo Solovkų salose Baltojoje jūroje prie Onegos įlankos, kur nuo 1923 iki 1932 metų veikė speciali priverčiamojo darbo stovykla; joje būdavo iki 70 000 kalinių. Vėliau ši stovykla perkelta į gretimą Karelijos ASSR, kur iki 1941 metų veikė „Belbaltlagas“, kurio kaliniai tuščiai stengėsi iškasti tinkamą laivybai kanalą, jungiantį Baltąją jūrą su Baltijos jūra. Antrojo pasaulinio karo metais daugelio didžiųjų lagerių, išsibarsčiusių po visą Sovietų Sąjungą, vien pavadinimai keldavo baimę ir priversdavo sudrebėti. Tai buvo vietos, iš kurių mažai kas sugrįždavo. Virš lagerio vartų atgabentą kalinį pasitikdavo šūkis „Trudom domoi“ (Per darbą namo) arba „Darbas – garbės ir šlovės reikalas“. Cinizmu jie galėjo lenktyniauti su šūkiu virš vokiečių koncentracijos stovyklų „Arbeit macht frei“ (Darbas išlaisvina).

Išskirtinis oficialių duomenų apie kalinių skaičių lageriuose tikslumas yra klaidinantis ar net neįtikėtinas. Svarbiausi Gulago statistiniai duomenys buvo ne bendras kalinių skaičius kuriuo nors momentu, o vidutinis jų mirtingumas ir bendras tam tikrame lageryje kalėjusių žmonių skaičius. Anot oficialių NKVD duomenų, bendras kalinių skaičius visuose lageriuose bet kuriuo momentu niekada neviršijo 2,5 milijono žmonių. Informacijos toliau pateiktoje lentelėje nepakanka apibūdinti, kas tuose lageriuose vyko iš tikrųjų.

Tačiau net ir turint tai galvoje, dabar, kai Gulago archyvai atviri, juose galima rasti daug labai įdomių duomenų. Pavyzdžiui, Norilstrojaus lageris, esantis Šiaurės Sibire prie Jenisiejaus žiočių, buvo priskiriamas „pataisos darbų stovyklų“ kategorijai. Kaliniai (*zekai*) čia statė ne tik miestą plyname lauke, bet ir vario-nikelio kombinatą, elektrolitinio kobalto gamyklą, akveduką vandeniui iš upės atvesti, uostą ir laivų statyklą, kasė geležies rūdą. Jie atnaujino ir namelį Kureikos kaime, kuriame kadaise gyveno čia ištremtas Stalinas. Teroro metu buvo vienas po kito areštuoti net trys lagerio komendantai, o beveik 40 procentų pirmųjų čia atsiųstų kalinių buvo nuteisti už „kontrevoliucinius nusikaltimus“. Klimatas, fizinis ir politinis, čia buvo stačiai siurrealistinis.¹

Vertėtų papasakoti ir „Dalstrojaus“ lagerio istoriją, nes tai bene pati didžiausia koncentracijos stovykla pasaulio istorijoje, be to, ji pasiekė savo apogėjų kaip tik karo metais. Šį lagerį sudarė šimtai kasybos gyvenviečių prie Kolymos upės Šiaurės rytų Sibire prie 1064 kilometrų ilgio kelio, jungiančio Magadaną prie Ochotsko jūros ir Ambarčiko uostą prie Rytų Sibiro jūros. Kaliniai buvo gabenami į Magadaną specialiais laivais „Dzurma“, „Sovlatvija“, „Dalstroj“ ir „Dekabrist“. Kiekvienas iš jų gabendavo po 12 000 kalinių, o kelionė iš Vladivostoko iki Sevosto bazinio lagerio prie Magadano trukdavo dvylika dienų. „Dalstrojaus“ lageris buvo įkurtas 1932 metais, o jo kaliniai dirbo Centriniam sovietų aukso monopoliiui. 1937–1942 metais jis buvo pavaldus pusiau autonominei Šiaurės rytų pataisos darbų lagerių valdybai (*USVITL*). Pirmaisiais įkalinimo metais šiame lageryje mirdavo 30 procentų kalinių, po antrųjų metų likdavo gyvų tik mažiau kaip 10 procentų. Didžiausias mirtingumas buvo 1941 ir 1942 metais. Iš vienos 12 000 lenkų grupės, atsiųstos čia 1940 metais, 1941 metais paskelbta amnestija galėjo pasinaudoti tik 583 likę gyvi kaliniai [beje, tarp jų buvo ir būsimasis prezidentas Rišardas Kačorovskis (*Ryszard Kaczorowski*)]. Pasak Roberto Konkvesto (*Robert Conquest*), čia žuvo 3 milijonai žmonių. Aukso gavyba čia pasiekė 400–500 tonų per metus, taigi beveik 1 kilogramą už vieno žmogaus gyvybę. Kai JAV viceprezidentas Henris Volesas (*Henry Wallace*) 1944 metų rugpjūčio mėnesį buvo pasiųstas į Kolymą išsiaiškinti padėties, jis sugrįžo tvirtai įsitikinęs, kad ten „jokių lagerių nėra“².

*

¹ *Spravočnik*, Nr. 333, p. 411–412.

² *Ibid.*, p. 103–106.

Jei priverčiamojo darbo istorijos tyrinėtojai rašo, kad „darbas buvo žmonių naikinimo sinonimas“, tai panašiai būtų galima pasakyti ir apie koncentracijos stovyklas. Sąlygos jose buvo nežmoniškos. Kaliniams maisto būdavo duodama tik tiek, kiek būtina gyvybei palaikyti. Medicininė priežiūra buvo minimali. Brutalus sargybiniai palaikė tvarką, mušdami ir šaudydami kalinius. Darbo normos viršydavo išsekusių kalinių galimybes. Už mažiausius nusižengimus buvo baudžiama žeminančiais ritualais ar sumažinant maisto davinį. Penkiasdešimtyje nacistinių stovyklų buvo vykdomi pseudomedicininiai eksperimentai. Sovietinių lagerių kaliniai kentėjo nuo atšiaurių klimato sąlygų: termometro stulpelis Vorkutoje galėjo nukristi iki -40 °C, o Kolymoje (netoli nuo šalčiausios vietos mūsų planetoje) net iki -60 °C. Nacių koncentracijos stovyklos buvo aptvertos spygliuotos vielos tvoromis su stebėjimo bokšteliais. Sovietinių lagerių kalinius nuo pabėgimo sulaikydavo ir nematoma užtvara – žinojimas, kad pasilikti lageryje gali būti ne taip skausminga, kaip sudraskytam meškų, vilkų ar sugrauztam mašalų.

Koncentracijos stovyklose ir lageriuose buvo naikinami visų tautybių žmonės. Jei neįtrauksime žydų, priskirdami juos genocido aukų kategorijai (žr. šio skyriaus poskyrį „Genocidas“), tai nacių koncentracijos stovyklose daugiausia buvo lenkų, rusų ir ukrainiečių, o sovietiniuose lageriuose – rusų, ukrainiečių ir lenkų. Tačiau apskritai buvo vos ne visų tautybių žmonių. Pavyzdžiui, Aušvice žuvo viena škotė (žr. toliau), o Gulage – keliolika britų ir amerikiečių¹.

Nei SS, nei NKVD nevedė tikslios apskaitos, kiek žmonių jie numarino savo koncentracijos stovyklose. Vokiečių pateikiami skaičiai neįtikėtina maži – jie užregistravo tik 450 000 mirties atvejų, nors labiau tikėtina, kad „šis skaičius viršija 600 000“². Duomenys apie sovietiniuose lageriuose žuvusių žmonių skaičių svyruoja labai smarkiai, tačiau nekelia abejonių, kad tas skaičius daug didesnis. Pasak Roberto Konkvesto (Robert Conquest), per metus galėjo žūti vidutiniškai 1 milijonas kalinių, taigi per 1939–1945 metus – 6 milijonai³. Solženicynas, matematikas pagal išsilavinimą ir buvęs kalinys, iš to, ką matė savo akimis, apskaičiavo, kad kasdien žūdavo 1 procentas lagerio kalinių. Turint galvoje bendrą Gulago kalinių skaičių išeitų, kad jame kasdien žūdavo po 100 000 žmonių, taigi per metus 36,5 milijono. Akivaizdu, jog į tuos jo skaičiavimus kažkur įsivėlė klaida. Tačiau kartu tai parodo, apie kokius stulbinamai didelius skaičius reikėtų kalbėti. Naujausiais apytikrais skaičiavimais, mirtingumas nacių koncentracijos stovyklose siekė 40 procentų, o Gulage 14 procentų (tik bendras kalinių skaičius čia daug didesnis)⁴.

Kai kas galbūt norėtų paklausti: „O kieno koncentracijos stovyklos buvo blogesnės – nacių ar sovietinės?“ Tiesą sakant, nė vieno iš tų pasirinkimų negalima laikyti geru. Kaliniams, atlaikiusiems vienos sistemos baisumus, sunku įsivaizduoti, kad gali būti kita ne mažiau baisi sistema. Teoriškai sovietinių lagerių kaliniai būdavo nuteisti tam tikram laikui, todėl turėjo viltį kada nors, tegu ir labai greitai, išeiti į laisvę. O nacių koncentracijos stovyklų kaliniams buvo nedviprasmiškai pasakoma, kad jie dirbs tol, kol gaus galą ar kad vienintelis kelias iš čia – išlėkti pro kaminą. Tačiau iš tikrųjų sovietinių teismų nuosprendžiai buvo tik fikcija, nes kaliniai būdavo nuteisiami ilgesniam laikui negu jų galimos gyvenimo trukmės vidurkis, be to, jų įkalinimo laiką labai lengvai buvo galima bet kada pratęsti. Iš nacių koncentracijos stovyklų buvo oficialiai paleista tik labai nedaug kalinių, dažniausiai tų, kurie turėjo aukštą užtarėjų. Sovietinių *zekų* išliko daug daugiau, tačiau jie, kaip kad Aleksandras

¹ Žr. www.dumfries-and-galloway.co.uk/people/haining.htm. Šiame tinklalapyje minimi dar devyni škotai, žuvę nacių koncentracijos stovyklose.

² Ian Dear et al. (eds.), *The Oxford Companion to the second World War* (Oxford, 1995, New York, 1996), p. 262.

³ Robert Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps* (New York, 1978); J. O. Pohl, *The Stalinist Penal System: A Statistical History* (Jefferson, NC 1997).

⁴ Sebag-Montefiore, iš jo recenzijos knygai: R. Overy, *The Dictators*.

Solženicynas, iš lagerių paprastai būdavo išsiunčiami į administracinio ištrėmimo vietas. Tačiau didžiausias tų dviejų sistemų skirtumas buvo tas, kad nacių koncentracijos stovyklų sistema veikė tik keletą metų – iki Trečiojo Reicho žlugimo, o sovietinių lagerių sistema ir karui pasibaigus veikė dar bent dešimtmetį. Kitas skirtumas – klimato sąlygos. Arktinėse srityse ar „šalčio poliuje“ Sibire, vadinamame „Stalino mirties žiedu“, išgyventi buvo daug sunkiau. Juk ten žiema trunka šešis ar septynis mėnesius, iš kurių du ar tris mėnesius tamsu visą parą, o šaltis toks, kad gali sušalti net akių obuoliai. (Verchojanske, netoli nuo Kolymos, užfiksuota žemiausia -68° C temperatūra.) Išskyrus šiuos ypatumus, kiti dalykai ir nacių, ir sovietinėse stovyklose buvo panašūs: badas, šaltis, purvas, nepakeliamas darbas, sadistiški prižiūrėtojai, mušimas, žalinga sveikatai aplinka, organizmo išsekimas, neviltis, ligos, depresija ir kasdieninės mirtys.

*

Dauguma žmonių, žuvusių koncentracijos stovyklose, žuvo anonimiškai. Tačiau pamokantis yra dviejų žmonių, kurie abu buvo suimti Budapešte, skirtingas likimas. Džeinė Heining (Jane Haining, 1898–1944) buvo krikščionių misionierė iš Glazgo, dirbusi tarp našlaičių kaip Škotijos bažnyčios žydų misijos atstovė. Kai 1944 metų kovo mėnesį Budapeštą užėmė vokiečių kariuomenė, jai buvo paliepta išvykti. Ji nepakluso, buvo suimta, išgabenta į Aušvicą ir ten žuvo dujų kameroje. O Raulis Valenbergas (Raoul Wallenberg, g. 1908) buvo švedų verslininkas ir diplomatas, 1944 metų birželio mėnesį pradėjęs dirbti Švedijos pasiuntinybėje Budapešte. Jis labai stengėsi apsaugoti žydus nuo jiems gresiančios nacių deportacijos, apgyvendindamas juos „saugiuose namuose“ ar išduodamas diplomatinius pasus. Sakoma, kad taip jis išgelbėjo apie 100 000 žmonių. Paskutinį kartą jį matė 1945 metų sausio mėnesį per Budapešto apgultį einantį su rusų karininku, kuris greičiausiai jį areštavo.

Džeinės Heining šeima gavo jos mirties liudijimą, kurį išdavė gestapininkai Aušvice ir kuriame buvo melagingai nurodyta, kad ji mirė „nuo išsekimo“. O Raulis Valenbergas paprasčiausiai dingo, ir viskas. Sovietiniai organai neįtikinamai paaikšino, kad jis 1947 metais mirė Lubiankoje nuo širdies smūgio, tačiau daug kas jį matė Gulage ir vėliau, taigi jis galėjo išgyventi. O tarptautinė komisija, sudaryta 2001 metais išsiaiškinti jo likimą, nieko taip ir nenutarė.¹

Priešingai negu manoma, yra nemažai žmonių, turėjusių nelaimės patirti savo kailiu ir vokiečių, ir sovietinių koncentracijos stovyklų malonumus. Pavyzdžiui, karo pabaigoje NKVD dažnai areštuodavo tuos Rytų Europos šalių gyventojus, kurie atlaikė SS įkalinimą. Tie nelaimėliai, sovietinių biurokratų akimis žiūrint, buvo nepatikimi; dauguma jų dingo visam laikui.

Tačiau galima rasti ir tokių, kurie pirma kalėjo Gulage, o paskui atsidūrė nacių koncentracijos stovyklose. Viena iš jų – Margaretė Buber-Noiman (Margarete Buber-Neuman; 1901–1989). Ji buvo vokiečių komunisto, pabėgusio iš Trečiojo Reicho, bet paskui tapusio teroro Sovietų Sąjungoje auka, našlė. Ji porą ar trejetą metų praleido Gulage, paskui, Vokietijai pasikeitus kaliniais su Sovietų Sąjunga, grįžo į Vokietiją ir karą praleido Ravensbriuke².

Jos istorija iškilo į dienos šviesą 1949 metais, kai buvo pakviesta duoti parodymus kaip liudytoja dėl šmeižto teismo procese, vykusiame Paryžiuje. Jos parodymai buvo panaudoti patikrinti kai kuriems svarbiausiems faktams, paskelbtiems vieno iš pirmųjų sovietinių persimetėlių Viktoro Kravčenkos knygoje³. Joje jis rašė apie badą Ukrainoje, apie Didįjį terorą ir apie Gulagą. Jos parodymai padėjo Kravčenkai sėkmingai iškelti bylą už šmeižtą vienam prancūzų žurnalui,

¹ D. Smith, *Lost Hero: Raoul Wallenberg's Quest* (London, 2001).

² Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators* (London, 1949); *Als Gefangene bei Stalin und Hitler* (Stuttgart, 1958).

³ V. Kravchenko, *Chose Freedom* (London, 1945).

pavadinusiam jo knygos teiginius melu. Tačiau jam priteista kompensacija buvo labai maža, o ši byla nesumažino to sveiku protu nepaaiškinamo žavėjimosi sovietine sistema, kuris dar tebevyravo daugelyje tuometinės visuomenės sluoksnių. Net Šaltojo karo pradžioje dauguma žmonių nenorėjo girdėti nemalonios tiesos.

Vakarų komentatoriai vengė diskutuoti apie koncentracijos stovyklas kaip apie integruotą reiškinį. Jie žinojo, kad tai gėdingas reiškinys, o kadangi SSRS – sąjungininkų valstybė, tai jie buvo linkę vengti keblių palyginimų. Ir jei apskritai kažką parašydavo apie Gulagą, tai tik uždaram skaitytojų ratui. Tai netikusi praktika. Koncentracijos stovykla yra koncentracijos stovykla, nesvarbu, kam ji priklausytų – draugui ar priešui.

Didžiausi Gulago lageriai¹				
Lagerio pavadinimas	Vieta	Veikimo metai	Didžiausias kalinių skaičius	Darbų pobūdis
Dalnoamurskij	Amūro upė Tolimieji Rytai	1939–1955	65 056(1943)	Geležinkelio ir naftotiekio tiesimas
Džydinlag	Burijatijos ASSR	1941–1949	9 693(1945)	Metalurgija
Ivdellag	Sverdlovsko sritis, Uralas	1937–1960	30 203(1941)	Chemijos gamyklos
Karlag	Karagandos sritis, Kazachstanas	1939–1959	65 673(1949)	Žemės ūkis
Kargopolskij	Archangelsko sritis	1937–1960	30 069(1939)	Mediena, popierius
Kraslag	Krasnojarsko kraštas, Sibiras	1938–1960	30 546(1953)	Mediena
Privolžlag	Saratovo sritis	1942–1947	7 000(1942)	Saratovo-Stalingrado geležinkelis
Norilskstroj	Norilskas, Šiaurės Sibiras	1935–1956	68 849(1952)	Norilsko miesto statyba
Južlag	Burijatijos ASSR	1938–1945	12 558(1941)	Geležinkelio tiesimas
Pečiorlag	Komijos ASSR	1940–1950	102 354	Kotlaso-Vorkutos geležinkelis
Severurallag	Šiaurės Uralas	1938–1960	33 757(1942)	Mediena, popierius
Sevostlag	Magadano sritis, Tolimieji Rytai	1932–1952	190 309(1940)	„Dalstroj“ komplekso aptarnavimas
Sevželdorlag	Komijos ASSR	1938–1950	84 893(1941)	Kotlaso-Vorkutos geležinkelis
Srednebellag	Amūro upė, Tolimieji Rytai	1939–1949	5741 (1941)	Geležinkelio tiesimas
Stalingradskij	Stalingrado sritis	1942–1953	7183(1953)	Evakuotas į Privolžlagą
Siblag	Novosibirsko sritis	1929–1960	70 370(1942)	Regioninė darbo jėga
Sazlag	Taškento sritis, Uzbekijos SSR	1930–1943	32 420(1939)	Medvilnės rinkimas
Tagilstroj	Uralas	1942–1953	43 423(1943)	Metalurgijos gamyklų statyba
Tjemlag	Mordovijos ASSR	1931–1948	22 821 (1939)	Vietinė gamyba
Uchtizemlag	Komijos ASSR	1938–1955	39 087(1941)	Naftos ir dujų gavyba
Unžlag	Gorkio sritis	1938–1960	27 278(1941)	Malkos Maskvai

¹ Spravočnik.

Usollag	Solikamskas	1938–1960	37 111 (1942)	Mediena
Ustvymlag	Komijos ASSR	1937–1960	24 256(1943)	Mediena
Viatlag	Kirovo sritis	1938–1960	28 643(1942)	Mediena
Vladlag	Vladivostokas	1939–1943	56 033(1940)	Žuvies perdirbimas
Vorkutlag	Komijos ASSR	1938–1960	72 940(1952)	Anglies kasimas
Vostlag	Amūro upė	1938–1940	21 880(1940)	Komsomolsko geležinkelio linija

Norman Davies, *Kariaujanti Europa: 1939–1945*, iš anglų kalbos vertė Leonas Tamošiūnas, Vilnius: Vaga, 2009, p. 398–411.